

De centrale 'Harculo' / IJsselcentrale in Zwolle: een monumentaal gebouw

HET OVERSICHT

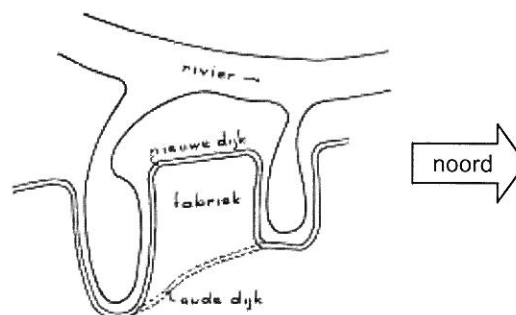

De centrale 'Harculo' / IJsselcentrale in Zwolle: een monumentaal gebouw

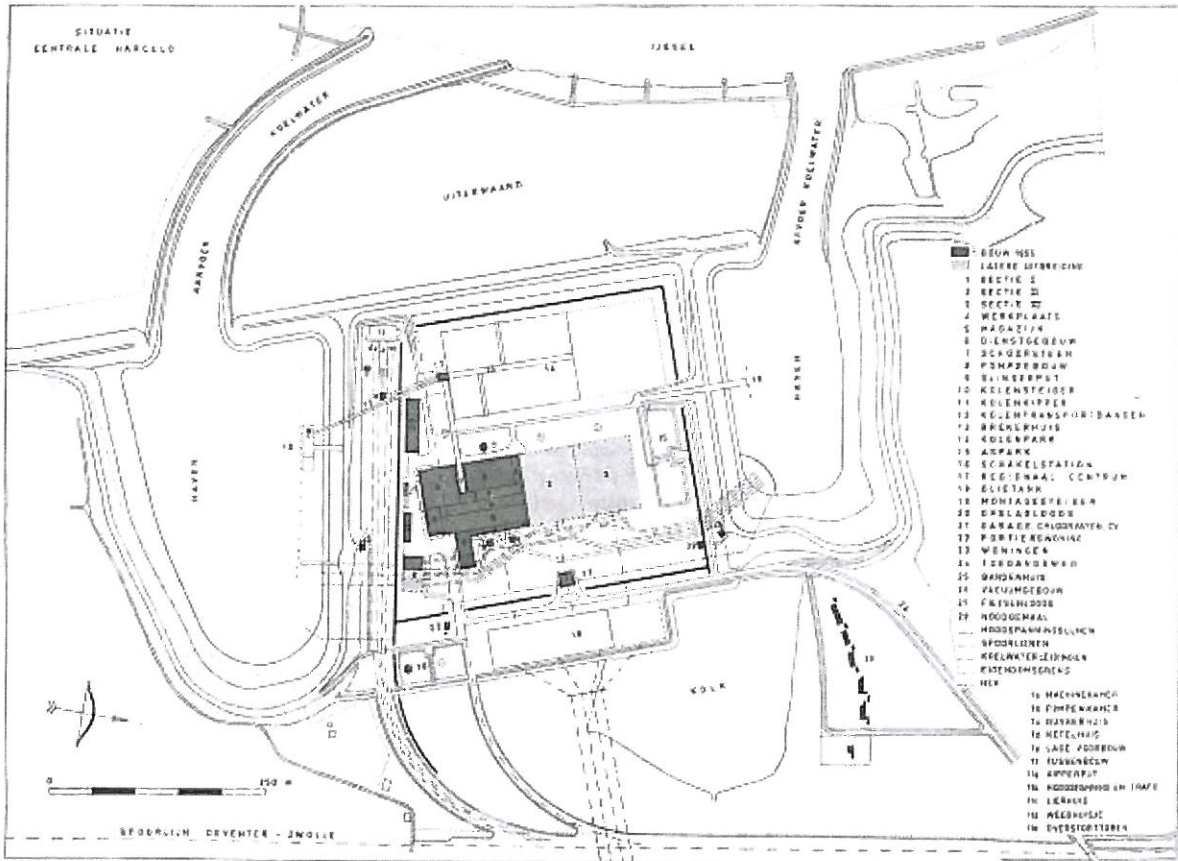
IJsselcentrale, rivierzijde (west) in 2012

De elektriciteitscentrale Harculo werd in de jaren '50 gebouwd als opvolger van een centrale aan de Wetering, bij wat nu de Marsweg heet. De toponiem Harculo duidt op een buurtschap ten zuiden van Zwolle aan de IJssel, de rivier waarnaar de centrale werd verplaatst in verband met de aanvoer van brandstof en de beschikbaarheid van koelwater. De IJsseldijk werd daarvoor deels naar de rivierzijde verlegd, zodat twee buitendijkse havenkommen ontstonden, terwijl de centrale zelf binnendijks is gelegen. Behalve toegang over water, had de locatie ook een eigen spoorverbinding, afgetakt van de lijn Zwolle- Deventer. Toegang over de weg is via de IJsselcentraleweg geregeld, die in de loop der tijd, met de groei van de stad, tot een wijkontsluitingsweg is getransformeerd.

schets P. de Gruyter van situatie (BW 1955)

De bouw van het hele complex dat de locatie nu beslaat, gebeurde in fasen. Aanvankelijk werden twee opwekkingseenheden gebouwd, de meest zuidelijke van het ensemble. Later (1970 en 1985) kwamen daar nog twee paren bij. Daarnaast werden op het terrein onder meer werkplaatsen, olie-opslagtanks, dienstwoningen, een fabriekskantoor, pompgebouwen en een magazijn gebouwd. Op het hoogtepunt van de productie, met zes eenheden, markeerden vijf schoorstenen het complex, waarvan er inmiddels drie zijn gesloopt. Alleen de twee noordelijke eenheden zijn nog in gebruik; de zuidelijke gebouwdelen staan leeg. De ontwikkelingen in de stroomvoorziening worden in het complex goed weerspiegeld: van de kolencentrale (fase 1) via de oliegestookte centrale (fase 2) en de gascentrale (fase 3) naar schaalvergroting en internationale netwerken met leegstand (1 en 2), sloop (schoorstenen 1983, drie ketels 1997, acht olietanks 2010) en functieverandering als voorlopig eindpunt.

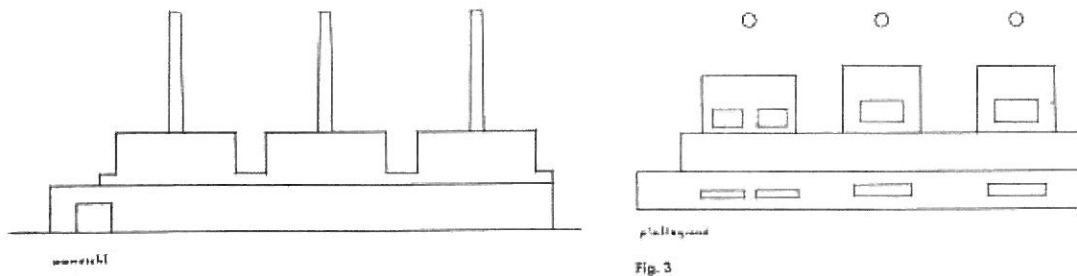

situatietekening 1955

bing maps beeld 2010, vóór de sloop van de olietanks

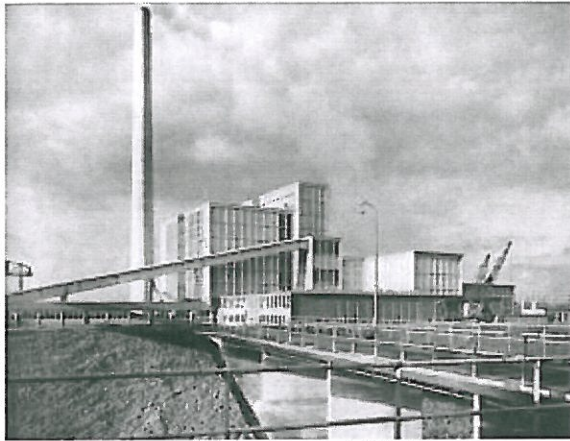
De centrale Harculo werd tussen 1951 en 1955 gebouwd als installatie met daaromheen een gebouw als ruime, abstracte doos. Daarin kwam hij overeen met de iets oudere Dongecentrale / Amercentrale in Geertruidenberg. Deze werd naar een ontwerp van architect ir. J.A.G. Van der Steur tussen 1949 en 1952 uitgevoerd met een abstract betonnen raster als gevel en met bakstenen kopgevels (nu sterk verbouwd). Ook in Zwolle trok het gebouwvolume zich weinig van de installatie aan die het moest beschermen. Architect De Gruyter heeft dat concept van abstracte volumes in het landschap ook nadrukkelijk nagestreefd. Uit zijn toelichting met schetsen bij de publicatie van fase 1 in het *Bouwkundig Weekblad* 1955 blijkt dat duidelijk: *"De afmetingen van het voor eenheden van 50MW ingerichte machine-voedingpompen bunkerhuisgedeelte konden zodanig worden gekozen, dat zij geacht mogen worden ook voor 100 MW eenheden te gebruiken te zijn; de achter gelegen aangebouwde ketelhuizen zijn niet te normaliseren, doch kunnen in afmetingen groeien. (...) Hopen wij, dat deze opzet, waar onze opdrachtgeefster haar medewerking aan verleende, zal mogen slagen!"*

schetsen van De Gruyter voor aanzicht en plattegrond van eindbeeld centrale (BW 1955)

Voor de Zwolse centrale werd een staalskelet toegepast, dat werd bekleed met panelen van 'schokbeton'. Differentiatie in het bouwvolume werd gezocht door toepassing van een plintgebouw aan de oostzijde (vier bouwlagen) dat in alle volgende bouwfasen werd voortgezet en door een spleet te laten tussen de verschillende bouwfasen. De oostgevel vormt zo een imposante wand van bijna 300m lang, op een doorgaande plint van ruim 300m lang (en 30 m diep). Aan deze zijde staat een reeks gebouwdelen van ongeveer 13m diep en achtereenvolgens 60, 75 en 100m breed, waarvan het oudste de kolenbunkers vormt van fase 1. Deze volumes zijn breder dan die van de opwekkingseenheden westelijk ervan. Aan de rivierzijde (west) is de ruimte tussen de eenheden groter (rond 12 m in plaats van ongeveer 6 m): elk van de volumes heeft een diepte van ongeveer 32 meter. Bij de eerste fase sluit de opwekkingseenheid met een geprononceerde naad aan op de kolenbunker die bovendien hoger is. Bij de volgende fasen is de hoogte van die bunkers aangehouden voor het totale bouwvolume van rond 45 m diep. De opzet uit de schetsjes van De Gruyter werd dus steeds gevolgd.

Zo is de architectuur meer bepaald door te ontwerpen van buiten naar binnen, dan dat de aanwezige installaties bepalend zijn geweest voor de architectonische vormen. 'Volumes in het landschap' was meer het ontwerpthema bij deze centrale, dan het tonen van de installatie. Dat is ook de reden dat door alle bouwfasen heen de architectonische details en de materialen niet zijn gewijzigd. Het ensemble zou enorm aan kracht hebben ingeboet, wanneer voor volgende fasen nieuwe materialen en details zouden zijn geïntroduceerd.

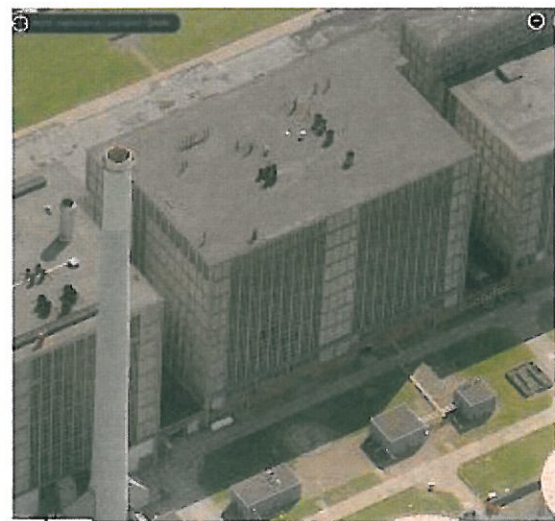
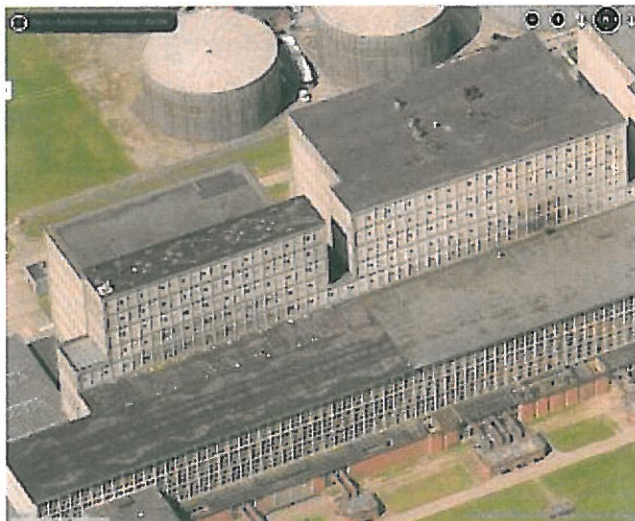
zuid-westgevel 1955

westgevel 2012

De architect van de centrale was ir. P.J. de Gruyter. Als Delfts ingenieur voegde hij zich met een oeuvre van utiliteitsbouw in een lange reeks van ontwerpers van elektriciteitscentrales. De meeste van hen studeerden bij de hoogleraar utiliteitsbouw en architect ir. J.F. Klinkhamer (1854-1928) en bij professoren als Evers en J.A.G. van der Steur (1865-1945; prof van 1914 tot 1931). Tot de reeks horen Dwars, Heederik, Van Hasselt, De Koning, Van Rood en J.A.G. van der Steur (1899-1966, zoon van de prof en ontwerper bij Van Hasselt en De Koning). Piet de Gruyter studeerde af in .. en hield bureau in Zwolle.

Voor de architectuur van de centrale Harculo koos hij voor gevels met panelen van 'Schokbeton', de naam van de fabriek die in Kampen onder meer de prefab-betonnen onderdelen leverde voor de boerderijen in de Flevopolders. De gevelpanelen voor de centrale hebben daarvan wel iets weg: een cassettepaneel met een verstijfde rand en óf een gesloten paneel (vaak met een versierend element), óf een kwartet raampjes, óf een betonnen grid van stijlen en regels met vensterglas (9-ruits, met in het midden een klepraam). Met die drie varianten is vrijwel de hele gevel van de centrale opgebouwd. Zo kon een overweldigende seriegrootte worden bereikt, wat zeer kosteneffectief was. In het aangebouwde kantoor, in werkplaatsen en magazijnen komen ook andere panelen en rode baksteen voor.

gevels gemaakt met slechts enkele typen prefab-panelen

bing maps foto 2010 noordoost-zijde

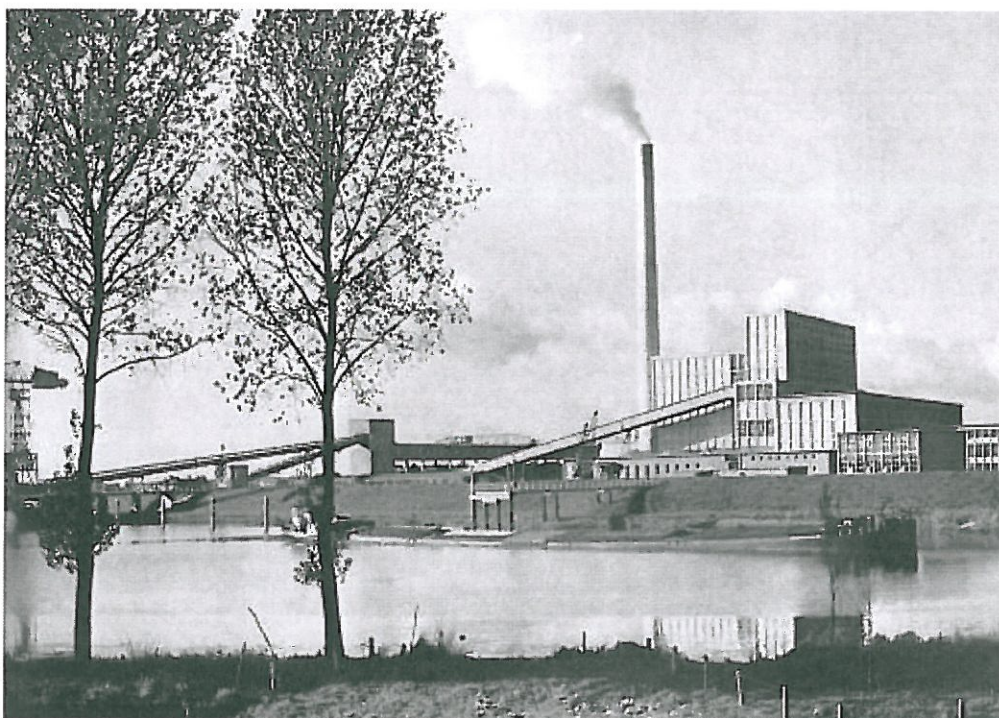

bing maps foto 2010 zuidwest-zijde; rechts onderaan: werkplaatsen

Het hoofdgebouw staat als een compact ensemble op een grondoppervlak van zo'n 75 x 300 m en wordt als één geheel beleefd. Daarnaast staan talloze bijgebouwen, zelfstandige en parasieten. Tot de parasieten horen de gebouwtjes voor allerlei installaties die bij de oost- en westgevel (meestal paarsgewijs) zijn aan te treffen. Het magazijn is door zijn maat van 45 bij 75 m niet bepaald als een parasiet aan te merken, maar in het geweld van de volumes van de centrale zelf speelt het een geringe rol. Het is opgetrokken als staalskelet met een gevel van baksteen. Het platte dak heeft vier lichtstraten. In de westgevel (rivierzijde) zijn werkplaatskantoren ondergebracht in drie bouwlagen, met vensters in betonnen kozijnen met stalen ramen. Die elementen komen ook voor in het kantoor aan de zuid-oostzijde (vier

bouwlagen). Tegen de oostelijke kopgevel daarvan is een indrukwekkende schroeftrap aangebracht van prefab-betonnen elementen. Gevel en interieur zijn verrijkt met kunstwerken van bekende Nederlandse kunstenaars, zoals paste in de 'percentageregeling beeldende kunst' die in die jaren bestond.

Tot de zelfstandige gebouwen horen de werkplaatsen, portiersloge, dienstwoningen en opslagtanks. De woningen zijn aan de noordzijde van het fabrieksterrein gebouwd, waar bovendien recent, met de bouw van een school, de functies van de stad zich langzaam het terrein op begeven. Op het terrein voorts een kolk, een in onbruik geraakt parkeerterrein, een zendmast voor radioverbindingen met het stroomnetwerk in Europa en een reeks portalen en masten voor hoogspanningskabels. Aan de zuid-oostzijde is nog duidelijk het tracé herkenbaar van de spoorbaan die het terrein ontsloot.

situatie 1955, gevel kolk zuid. kolenbunker domineert; grote reeks bijgebouwen en installaties. uiterst rechts het kantoor, links daarnaast pompgebouw. verder hier de transportbanden voor kolen + spoorweginfrastructuur.

in de IJsselcentraleweg is het tracé van de spoorlijn-aftakking nog goed te zien

De Zwolse centrale is dé vertegenwoordiger van het na-oorlogse type 'volumes in het landschap', gebouwd met staalskelet en bekleed met betonpanelen. Het ensemble is uitzonderlijk gaaf bewaard, wat ongetwijfeld te maken heeft met de keuze om een ruime jas rond de installaties te bouwen, die de nodige wijzigingen daaraan mogelijk maakte, zonder direct in de bouwvolumes te hoeven ingrijpen. Met zijn imposante

volumes en sublieme nachtelijke uitstraling heeft het complex zich niet alleen genesteld als 'landmark' voor Zwollenaren en inwoners van Hattem en Gelderland, maar is het ook een baken voor het vliegend personeel en passagiers op weg naar Schiphol. Het markeert vanuit de lucht de terugkeer in Nederland.

Gemeten met de maatstaven van de monumentenbescherming in Nederland, komt het complex voor bescherming als monument in aanmerking.

cultuurhistorische waarde	*
architectuurhistorische waarde	***
ensemble/-stedenbouwkundige waarde	***
gaafheid	**
zeldzaamheid	***

De hoge waardering op het gebied van architectuurhistorie en ensemblewaarde wordt bepaald door de betekenis die het complex heeft in de geschiedenis van het gebouwtype stroomfabriek, de constructiewijze en de toepassing en detaillering van materialen en de plaats die het inneemt in het oeuvre van architect Piet de Gruyter. De landschappelijke betekenis en de landmark-functie zijn enorm en dat is niet alleen bepaald door de maat, maar ook de geleiding van het volume, het afgewogen spel van open en gesloten (bij nacht: licht en donker) en de trefzekere eenvoud van volumes, materialen en details.

Aan het oorspronkelijk ontwerp is niet veel wezenlijks gewijzigd, zodat de gaafheid hoog is. Dat draagt, met de overige hoge scores, bij aan de grote zeldzaamheid.

Plaatsing op monumentenlijsten van na-oorlogse gebouwen is voor overheden een recente activiteit. Tot de eeuwwende werd de aandacht vooral gericht de bouwkunst tot 1940. Voor de naoorlogse periode werd bij de RCE onderzoek gedaan naar gebouwtypen, maar voor rijksbescherming werden in twee tranches alleen de top-200 geselecteerd (de tweede fase ervan loopt nog). In het RCE onderzoek naar 'fabrieken' staat de Zwolse centrale niet, maar de representativiteit van dit onderzoek is voor gebouwen buiten de Randstad niet groot. Voor selectie als rijksmonument werd in de categorie 'Techniek' bij de top-100 periode 1940-1958 niet gekozen voor enige stroomfabriek.

Zwolle heeft uit de naoorlogse periode slechts een enkel object beschermd als gemeentelijk monument; een afgewogen selectie laat nog op zich wachten. Voorlopig komen alleen 'evidente monumenten' voor, zoals het kantoortje voor Schakel en Schrale van Gerrit Rietveld en de bedrijfshal van IJzerleeuw. In deze reeks misstaat de centrale bepaald niet.

Eventuele plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst sluit wijzigingen aan het complex niet uit. Juist omdat het concept van De Gruyter zo eenvoudig en ruimtelatend was, zit de essentie van de gebouwen in het casco, de schil en in de enorme ruimtebeleving. Over interieur-elementen gaat het hoogstens in het kantoor (hal, kantine: kunstwerken).

juni 2012, drs. ing. D.H. Baalman